

DIMITRIE CANTEMIR ȘI „IZVODITORIUL” VAN HELMONT

DRAGOȘ POPESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Dimitrie Cantemir and the works of J.B. van Helmont. The study presents information on the life and activity of Jan Baptist van Helmont, and the context in which the Romanian philosopher and prince Dimitrie Cantemir read and made use of the works of the Flemish medical doctor, chemist and alchemist.

Keywords: Jan Baptist van Helmont (1580–1644), Dimitrie Cantemir (1673–1724), gas, blas, archaeus.

Numele lui Jan Baptist van Helmont (1580–1644) este legat, în filosofia românească, de cel al lui Dimitrie Cantemir. Exceptând împrejurarea că, la un moment dat (și anume în perioada formării sale intelectuale), tânărul principe moldovean a citit și copiat sârguincios lucrările autorului flamand, apoi a compus, pe baza lor, o scriere filosofică rămasă neîncheiată, nu se mai înregistrează alte contacte între acesta și spațiul cultural românesc. Van Helmont a fost și a rămas un nume exotic, la care nu putem să raportăm prea multe fapte și cunoștințe. Poate că situația ar fi fost alta dacă contactul lui Cantemir cu el ar fi fost cunoscut mai devreme, alimentând indirect și interesul față de operă; dar scrierile lui Cantemir în care se regăsesc ideile acestuia au rămas ele însele neștiute de nimeni vreme îndelungată, în Rusia. La redescoperirea acestor scrieri¹, în 1877, ideile vanhelmontiene erau demult perimate.

Tocmai din această cauză, în loc de a aduce lumină asupra operei cantemiriene, primul contact al cercetătorilor de la noi cu figura și opera vanhelmontiană a produs surpriză și confuzie, care s-au propagat și în câteva erori și deformări. Cea mai păgubitoare este, în opinia noastră, cea potrivit căreia, datorită influenței lui Jan Baptist van Helmont, gândirea lui Dimitrie Cantemir ar fi suferit o îndepărtare de linia ortodoxiei, în direcția ideilor alchimice și teosofice propovăduite de medicul, chimistul și misticul flamand.

¹ Este vorba, mai precis, despre două scrieri: *Physices universalis doctrina et christianæ fidei congrua, et necessaria philosophia*, un vast conspect din *Ortus medicinæ* a lui J.B. van Helmont precedat de trei texte ale lui Cantemir, și de *Sacrosanctæ scientiæ indepingsibilis imago*, al cărui prim tom (singurul scris) este alcătuit din șase părți.

ACTIVITATEA LUI JAN BAPTIST VAN HELMONT ȘI DIFUZIUNEA OPEREI SALE

Jan Baptist van Helmont s-a născut în 1577 sau 1580 în Bruxelles. Și-a început anii de învățătură în Louvain, dedicându-se pentru scurt timp artelor. Începând din 1594 frecventează Școala iezuită de acolo și intră în contact cu Cabala prin intermediul lui Martin del Rio (1551–1608, autorul unor *Disquisitionum Magicarum Libri Sex*, din care primele trei volume apar la Louvain, în 1599 și 1600), apoi cu mistica lui Thomas à Kempis (1379–1471) și Johann Tauler (1290–1361). În cele din urmă, tânărul Jan Baptist optează pentru profesia de medic, dobândind titlul de doctor în medicină în 1609, tot în Louvain, după o peregrinare prin Elveția, Italia, Spania, Franța și Anglia².

Încheindu-și anii de școală, se dedică experimentelor din domeniul chimiei (sau pirotehniei, cum o denumește el), pe care le-a efectuat în casa lui din orașul Vilvorde, devenind o figură respectată printre cei interesați de această știință. Fără să abandoneze cu totul vechea alchimie pe care, ca experimentator, o găsește plină de erori, Jan Baptist van Helmont este, simultan, și un comentator al operei lui Paracelsus, și unul dintre fondatorii științei moderne a chimiei. Mândru de cunoștințele și abilitățile sale în domeniu, se autodenumește „Philosophus per ignem”; se laudă cu metodele proprii de transformare a unor cantități de mercur în aur, pune la îndoială autoritatea lui Paracelsus, care susținea că piatra filosofală este elixirul vieții. În experimentele sale, savantul flamand se sprijină sistematic pe instrumente, mai puțin pe cărți; unul dintre instrumente, balanța, dă un aspect modern preocupărilor sale de chimist interesat de cantități. Alambicul, utilizat și de alchimiști, este descris în detaliu de chimist, în cadrul experimentelor făcute, aparatul primind chiar elogii pentru ajutorul oferit.

Înclinația spre experiment și practică îl conduce pe Van Helmont către opinia că matematica, geografia, mineralogia, chimia etc. sunt de preferat filosofiei aristotelice, grevată de două neajunsuri, care figurează ca reproșuri și la Cantemir:

(1) este o filosofie păgână și

(2) se bazează pe cuvinte (raționamente), nu pe practică (expresia corespunzătoare a lui Cantemir: „părelnic sillogizm”).

Noile științe ar trebui s-o înlocuiască pe cea aristotelică în școli și universități. Ceea ce, într-un proces lent, dar ireversibil, se întâmpla deja în tot Occidentul.

² Informația cu privire la viața și activitatea științifică a lui Jan Baptist van Helmont din acest articol se datorează în principal studiului lui J.R. Partington, *Joan Baptista van Helmont*, în „Annals of Science. A Quarterly Review of the History of Science since the Renaissance”, vol. 1, no. 4, 1936, p. 359–384. De folos ne-au fost datele și referințele bibliografice furnizate în schița comunicării susținută pe 7–9 iulie 2014 la International Society for the Philosophy of Chemistry Symposium, London School of Economics, de Marina Paola Banchetti-Robino, *Van Helmont's Hybrid Ontology and Its Influence on the Chemical Interpretation of Spirit and Ferment*, nepublicată.

Savantul flamand respinge teoria aristotelică a materiei prime, precum și teoria paracelsiană a celor patru elemente care, de asemenea, poate fi regăsită la Aristotel. Focul și pământul, consideră Van Helmont, nu sunt elemente; focul fiindcă nu este material, iar pământul fiindcă provine din apă. Apa și aerul, elementele recunoscute de el, nu se transformă unul în altul.

Opiniile lui Van Helmont cu privire la fizica lui Aristotel vor fi împărtășite și de Dimitrie Cantemir, deși nu din aceleași motive. Opiniile lui au atras, totodată, și atenția Inchiziției, care l-a anchetat treisprezece ani, trimițându-l chiar la închisoare, de unde a fost eliberat la intervenția unor prieteni puternici (între care se numără, potrivit tradiției, Maria de Medici) și plasat în arest la domiciliu. Putea ieși din casă numai cu dispensa arhiepiscopului de Mechelen, prevedere care, la declanșarea unei epidemii de ciumă, a prilejuit îmbolnăvirea și moartea unor membri ai familiei. În cursul anchetei, i-au fost confiscate unele scrieri, regăsite și publicate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Pe de altă parte, ca medic a fost contestat, fapt care se datorează, poate, atitudinii sale critice față de medicina epocii, dar și obiceiului de a consulta pacienți declarați incurabili, ceea ce (desigur, în măsura în care înregistra și succese) stârnea nemulțumirea confrăților săi. Potrivit mărturiilor, nu se ocupa îndelung de asemenea pacienți deoarece, după a doua sau a treia zi de tratament, aceștia erau fie morți, fie vindecați.

Opera în limba latină a lui Jan Baptist van Helmont (care este singura de interes relativ la Dimitrie Cantemir) a fost publicată de fiul său, Franciscus Mercurius van Helmont (1614–1699), în anul 1648, sub titlul *Ortus medicinae, Id est, initia physicae inavdita. Progressus medicinae novus, in morborum ultionem, ad vitam longam. Avthore Joanne Baptista van Helmont, Toparcha in Merode, Royenborch, Oorschot, Pellines etc.* 4°, Elzevir, Amsterdam, 1648. Dedicatia către Iehova („Verbo ineffabili”) a acestei culegeri îi va fi atras atenția lui Dimitrie Cantemir care, la rândul lui, va compune o dedicație asemănătoare în propria-i *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago*.

O a doua ediție a *Originii medicinei* va apărea curând la Veneția, în 1651, în folio, cu un index alcătuit de Otto Tachenius, iatrichimist și alchimist german stabilit în Ducat, și ar putea să-i fi fost accesibilă lui Cantemir.

Alte ediții au apărut în 1652, din nou la Elzevir, Amsterdam; în 1655 și 1667, la Lyon; în 1682, la Frankfurt (ediție al cărei desen de pe copertă a fost copiat de Cantemir în peniță). Tot la Frankfurt s-a tipărit încă o ediție, în anul 1707, dar era prea târziu pentru a mai ajunge la timp în mâinile tânărului învățat moldovean.

Jan Baptist van Helmont a murit în 1644. Savanți contemporani cu el au fost Francis Bacon, Johannes Kepler, Robert Fludd, Robert Burton, Galileo Galilei, Bonaventura Cavalieri, Marin Mersenne, René Descartes, Pierre Gassendi, William Harvey. Epoca sa (barocul) a fost epoca creării instituțiilor științei moderne

(laboratoare, societăți științifice), altele decât cele tradiționale (mănăstiri, universități)³. „Pentru a deveni «om de știință» în acea epocă nu erau necesare nici latina, nici matematica, nici o amplă cunoaștere a cărților, nici o catedră universitară. Publicarea în actele academiilor și apartenența la societățile științifice erau deschise pentru oricine: profesori, experimenteratori, artizani, curioși sau diletanți”⁴. Această atmosferă liberă nu se întindea până pe malurile Bosforului.

Cantemir a luat cunoștință de scrierile lui Jan Baptist van Helmont înainte de anul 1700, când a copiat o parte a scrierilor acestuia, a redactat *Laudă către izvoditoriul și către vârtutia învățaturii lui* și încheiat prima (și singura) parte a *Sacrosanctæ scientiæ indepingsibilis imago* (vezi *infra*).

Scrieri ale lui Van Helmont au circulat, de asemenea, în traduceri franțuzești, germane, englezești. Bineînțeles, ele s-au răspândit și în limba maternă a autorului. După cum se vede, interesul pentru scrierile lui Jan Baptist van Helmont era foarte viu la vremea contactului lui Cantemir cu ele.

GAS, BLAS, ARCHAEUS ȘI ELEMENTUL APĂ

Pentru științele naturii, contribuția lui Jan Baptist van Helmont nu este lipsită de importanță. El ilustrează limpede momentul în care fizica și chimia moderne se despart în discipline diferite, chiar dacă concepțiile sale nu sunt ușor de înțeles și de prezentat în termenii de azi. Noi vom urmări aici trei noțiuni vanhelmontiene, dar nu din perspectiva alchimiei, nici din cea a istoriei chimiei, ci întrucât apar și la Cantemir.

Unul din subtitlurile lucrării lui Van Helmont, *Complexionum atque mistionum elementalium figmentum* – probabil binecunoscută de Cantemir, deoarece se găsește între *Terræ tremor* și *Formarum ortus*, opusculă copiată la rândul lor, potrivit Indexului dat în finalul volumului VI al Operelor editat de Academia Română în 1883 – conține chiar un fel de afirmare a autonomiei chimiei față de fizică: *Physica in tenebris absque Pyrotechnia* [Fizica este obscură fără pirotehnie, *i.e.* chimie]. Pe această linie a afirmării chimiei, Van Helmont este creatorul unor termeni de specialitate, dintre care unul, „gaz”, s-a impus definitiv. Termenul (folosit și de Paracelsus) provine din cuvântul grecesc „chaos”, dar s-au emis și păreri potrivit cărora ar deriva din „Gäsch” (spumă) sau „Geist” (spirit).

Van Helmont distinge „gazul” de aerul în general, și chiar identifică și descrie proprietățile unor gaze diferite, pe care le și denumește, de exemplu: *gas ventosum*, *gas pingue*, *gas siccum*, *gas fuliginosum sive endemicum*, *gas* (uneori

³ Paolo Rossi, *Omul de știință*, în *Omul baroc*, volum coordonat de Rosario Villari, traducere de Dragoș Cojocaru, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 284–285.

⁴ *Ibidem*.

spiritus) sylvestris etc., primele patru inflamabile, ultimul denumind rezultatul unor procese de fermentație. „Gaz” este un termen preluat de Cantemir de la Van Helmont și folosit în *Sacrosanctæ...*, în contextul unei discuții asupra celor șase zile ale Creației, unde apare termenul „gaz de apă”, înțeles în conformitate cu pasajul flamand în care Van Helmont îl definește: *Gas-maeckinge: uyt het water eenen gas (dat is eenen griexschen water-chaos)*⁵.

Autorul flamand susține, iar Cantemir îi va împărtăși părerea, că apa și aerul sunt adevăratele elemente (*duo dixi primitiva elementa, aërem et aquam*), și că s-au format, ca și cerul și pământul, în prima zi a Creației. La baza susținerii lui, Van Helmont așază așa-numitul „experiment al arborelui”⁶ care, după el, dovedește proveniența vegetalelor din elementul apă, pentru știința modernă a chimiei reprezentând un procedeu de producere a dioxidului de carbon și pentru biologie primul experiment cantitativ. Caracterul elementar al aerului este dovedit tot experimental, prin compresiunea acestui element, care rămâne elastic și nu se transformă în apă (*aërem et aquam esse corpora impermutabilia*). Prin compresiunea apei rezultă însă pământul. Cantemir se va referi, în *Sacrosanctæ...*, la compresiunea atomilor de apă în prima zi a Creației, ceea ce evocă experimentul vanhelmontian. La Cantemir, totuși, mișcarea de compresiune este supranaturală.

Pe de altă parte, fermentația, în concepția lui Van Helmont, este expresia forței vitale prezente în minerale, vegetale și animale. Ea precede orice transformare a corpurilor, descompunând fiecare corp în particule elementare care se recombina apoi, după cum ne asigură medicul flamand în *Imago fermenti*, opuscul integrat în *Ortus medicinae*⁷.

Semina rerum, adică principiile formative ale corpurilor, produc, prin intermediul fermenților, schimbările care au loc în acestea. *Semina rerum* nu sunt corporale, potrivit lui Van Helmont. Nucleul fiecărui *semen* poartă numele de *archaeus*. Arheii sunt, cu alte cuvinte, principiile active ale fiecărui corp. Ei vehiculează din interior proiectul de dezvoltare a corpului, proiect numit „idee”. Arheii „prezidează” transformările care au loc în organisme. Expresia „prezidează”, folosită pentru a descrie activitatea arheilor, apare și la Cantemir. Corpurile însele, independent de *semina* corespunzătoare, sunt alcătuite din corpusculi materiali (*minima naturalia*), precursorii atomilor din știința secolelor următoare. Atomii vanhelmontieni nu se pot combina în compuși prin simpla lor amestecare. Este nevoie de intervenția fermenților, care distrug *semina* corpurilor precedente pentru a permite instalarea unor *semina* noi și formarea unui nou corp.

⁵ *Dageraed oft Nieuwe Opkomst der Geneeskunst, in verborgen grondt-regelen der Natuere* [Zorii renașterii medicinei și legile fundamentale ale naturii], 1659, p. 92.

⁶ J.R. Partington, *op. cit.*, p. 375. Experimentul a avut ca obiect un arbore crescut de Van Helmont în condiții controlate, de laborator, timp îndelungat (cinci ani).

⁷ J.B. van Helmont, *Ortus medicinae*, Lyon, 1667, p. 69, § 1; p. 72, § 3.

Interpretarea în termeni necorporali a acestor *semina rerum* îl așază pe Van Helmont pe o linie de gândire lungă și întortocheată, în care se regăsește și Sfântul Augustin⁸. Cantemir va face o referire la autoritatea episcopului de Hippona, în *Sacrosanctæ scientiæ...* (remarcată de majoritatea celor care au scris despre opera tânărului prinț moldovean, mai cu seamă că, în lumea ortodoxiei, ideile augustinieni au avut o circulație mult mai slabă decât în cea catolică), pentru a-l contracara, cu autoritatea acestuia, pe Aristotel. Referința cantemiriană este explicabilă prin poziția lui Van Helmont față de chestiune.

Pentru Van Helmont, componentele elementare ale apei sunt organizate de Archaeus ca minerale, vegetale sau animale, sub influența principiului mișcării astrelor. Acest principiu poartă numele de *Blas* (*Blas motivum stellarum est virtus pulsiva, ratione itineris, per loca et secundum aspectus*) și, alături de *semina rerum* (gaz spiritual conținând un Archaeus specific, fermentul lucrului respectiv), contribuie la dezvoltarea fiecărui lucru⁹.

CONTACTUL LUI CANTEMIR CU OPERA LUI VAN HELMONT

Fiul mai mic al lui Constantin Cantemir, Domnitorul Moldovei, Dimitrie (născut în 1673, la treizeci de ani după moartea bătrânului van Helmont) a studiat la Iași până în 1688 (la vârsta de 12 ani), când este dus la Constantinopol, ca garanție a fidelității tatălui său față de sultan. În 1691, fiind înlocuit cu fratele său mai mare, Antioh, revine în Moldova și-și continuă studiile sub îndrumarea lui Ieremia Cacavela, învățat originar din Creta care vizitase orașe și școli din Occident (este atestată trecerea lui prin Londra, Leipzig, Viena)¹⁰. Neconfirmat de turci ca

⁸ Cf. Augustin, *De vera religione*, XXIX, 52, unde este amintită forța semințelor care dau naștere speciilor și elementelor, precum și *natura vitalis* care dă viață corpului. Fiindu-i ierarhic superioară acestuia, ea este necorporală. Există și aspecte ale concepției lui Augustin care nu concordă cu viziunea vanhelmontiană; de exemplu, el acceptă teoria, provenită de la antici, cu privire la cele patru elemente, pe care Van Helmont o va respinge (și, desigur, Cantemir).

⁹ J.R. Partington, *op. cit.*, p. 380.

¹⁰ Ariadna Camariano-Cioran, în *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, apărută în „Revue roumaine des études sud-est européennes”, tom III, 1965, nr. 1–2, p. 165–190 (reluată în idem, *Relații româno-elene. Studii istorice și filologice (Secolele XIV–XIX)*, ediție, studiu introductiv, tabel cronologic și note de Leonidas Rados, Editura Omonia, București, 2008, p. 405–428), arată că, în anul 1667, Cacavela era la Londra. Aici a redactat o seamă de scrieri de teologie dogmatică, în care sunt prezentate diferențele dintre Biserica ortodoxă și cea catolică. La Leipzig și Viena, Cacavela a studiat, ulterior, teologia, filosofia și medicina, corespondența pe care a purtat-o cu învățați ai epocii atestându-i prezența în cel de-al doilea oraș în anul 1670. În 1687, la sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino (aliat al lui Constantin Cantemir și tatăl viitoarei soții a lui Dimitrie Cantemir), era stareț al Mănăstirii Plăviceni din Țara Românească (care se găsește pe teritoriul actualului județ Teleorman), loc unde, datorită unui document care s-a păstrat, se știe că a realizat o traducere. Potrivit autoarei, Cacavela ar fi trecut apoi din Țara Românească în Moldova, unde i-a devenit preceptor lui Dimitrie Cantemir și unui număr redus de fii de boieri moldoveni, în

Domnitor după moartea tatălui său, este dus din nou la Constantinopol (1693), unde rămâne până la cea de-a doua, și ultima, domnie (1710–1711)¹¹. Aici își perfecționează educația, sub îndrumarea lui Meletie din Arta, devenit mai târziu episcop de Atena. Acesta s-a remarcat în activitatea sa științifică, între altele, ca geograf. Nu era un simplu adept al lui Van Helmont, avea un orizont mai larg.

Cantemir a cunoscut la Constantinopol și alți învățați (profesori, diplomați, reprezentanți ai clerului), pe care-i pomeniște în *Istoria Imperiului otoman*, dar nu toți i-au inspirat încredere. El se plânge, în scrisoarea către Cacavela, așezată la începutul *Sacrosanctæ...*, de confuzia în care l-au aruncat orientările lor divergente. Informațiile din *Istoria Imperiului otoman* pot fi coroborate cu cele din *Sacrosanctæ scientiæ indepingibilis imago*. Astfel, Alexandru Mavrocordat, precum și Antonie și Spandoni (filosofi peripatetici), în calitatea lor de adepți ai lui Aristotel, sunt vizați direct de atitudinea antiaristotelică a lui Dimitrie Cantemir. Despre primul se știe că era un apropiat al lui Constantin Brâncoveanu și, deci, adversarul său politic. Fiul lui Mavrocordat, Nicolae, era un pretendent la Domnie și, după 1711, l-a înlocuit pe Dimitrie Cantemir pe tronul Moldovei. De asemenea, Cantemir ne transmite numele lui Hrisant Nottara (mai târziu, ca Patriarh al Ierusalimului, Nottara a trecut prin Țara Românească și Moldova, cu ocazia fondării Academiei Domnești din București și Iași) și Ilie Miniati, devenit mai târziu predicator al Marii Biserici din Constantinopol¹². Ultimul, cu doar câțiva ani mai mare decât Dimitrie Cantemir, nu poate să fi exercitat o influență intelectuală puternică asupra acestuia. Se știe că Miniati a fost trimis de Dimitrie Cantemir la Viena, în 1703, într-o misiune diplomatică, pe care a îndeplinit-o cu succes.

anul 1691, așadar după prima întoarcere a lui Cantemir de la Constantinopol, unde acesta fusese ostatic al sultanului. Cantemir avea pe atunci în jur de 16 ani; el nu a rămas la Iași decât până în 1693 când, după moartea tatălui său, a domnit pentru o lună, apoi a fost escortat de turci din nou la Constantinopol.

Reiese din aceste date că Ieremia Cacavela a fost profesorul lui Cantemir doar pentru doi ani, în adolescență. A fost suficient pentru a-și asigura un loc de seamă în memoria ilustrului său elev. Cacavela i-a predat lui Cantemir greaca și cunoștințe elementare de filosofie, lecții asistate ocazional de tatăl lui Dimitrie, Domnitorul Constantin Cantemir. Dimitrie învățase deja la Constantinopol limbile turcă și latină și căpătase un mic renume ca tânăr înzestrat pentru învățătură. Deprinderea limbii latine i-a dat posibilitatea de a intra în contact cu scrierile lui Van Helmont. Dacă știa deja latinește când l-a întâlnit pe Cacavela, ar fi putut *auzi* de la acesta despre Van Helmont, dat fiind că învățatul grec vizitase Anglia, Germania și Austria chiar în epoca în care renumele chimistului flamand era maxim și, deci, ar fi putut, cunoaște scrierile lui. S-ar explica astfel și faptul că Dimitrie Cantemir îi adresează lui Cacavela scrisoarea din deschiderea *Sacrosanctæ...* Însă Cacavela nu avea cum să-i *predea* lui Cantemir, la Iași, concepții vanhelmontiene, conținutul învățăturii transmise de el viitorului savant rezumându-se la limba greacă și filosofie elementară (mai ales logică, pe care Dimitrie a asimilat-o, după cum reiese din documentele păstrate, în latină).

¹¹ Este atestată prezența sa, de scurtă durată, la Iași, în anul 1700, ocazionată de căsătoria cu fiica lui Șerban Cantacuzino.

¹² P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura Academiei RPR, 1958, p. 41.

Pe lângă profesorii și clericii din Constantinopol, Cantemir a întâlnit, la vremea contactului cu scrierile lui Van Helmont, câțiva ambasadori occidentali acreditați pe lângă tronul Sultanului. Unul dintre ei, Collier, ambasadorul olandez, este prezentat de Cantemir ca un prieten, pe care-l vizita adesea. El ar fi putut avea cunoștință despre scrierile vanhelmontiene; de asemenea, ar fi putut fi un cunoscător al lui Van Helmont și ambasadorul englez, William Paget, un intelectual de seamă al vremii sale¹³. Dar Cantemir a fost cu adevărat apropiat de ambasadorul francez, Ferriol, care i-a dat o mână de ajutor în momente dificile. Și acesta putea fi la curent cu scrierile lui Van Helmont. Dar toate posibilele transferuri vanhelmontiene de la aceștia la Cantemir rămân, desigur, imposibil de atestat.

Contactul lui Cantemir cu opera lui Jan Baptist van Helmont s-a petrecut, după mărturisirile proprii, într-o perioadă întunecată nu doar de confuzia intelectuală, ci și de unele probleme familiale. Cantemir tocmai se căsătorise cu fiica lui Șerban Cantacuzino, Casandra (o figură feminină deosebită a vremii sale, datorită educației primite, care-l va însoți în tristul exil fără întoarcere din Rusia); este însă posibil ca problemele familiale să nu fi fost provocate de ea, ci de fratele său, Antioh, la momentul respectiv Domnitor al Moldovei.

Conform declarației lui Cantemir, Meletie din Arta, adept al filosofiei lui Thales (care, cum se știe, avea ca principiu apa), este cel care l-a inițiat, timp de opt luni, în filosofia vanhelmontiană. Copierea extraselor din *Ortus medicinae* trebuie să fi fost executată în aceste opt luni, iar compunerea primului tom al *Sacrosanctæ scientiæ indepingibilis imago* ulterior. Despre perioada exactă a scrierii cărții se pot face doar presupuneri.

SCOPUL LUCRĂRII LUI CANTEMIR ȘI RESURSELE EI VANHELMONTIENE

În *Sacrosanctæ scientiæ indepingibilis imago*, Cantemir nu este un experimentator, așa cum ne apare Jan Baptist van Helmont în opusculele sale. De fapt, cultura tânărului savant moldovean este obținută tocmai pe acele căi pe care Van Helmont refuză să mai pășească: prin asimilarea unor concepții expuse în cărți. La un moment dat, declarând că se va angaja în respingerea prin experiment a teoriilor aristotelice privitoare la timp și mișcare, Cantemir lasă să se înțeleagă că „experimentul” său este un fel de argumentare complexă, o reducere la absurd a acestora. Dacă la medicul și chimistul flamand recunoaștem o vocație autentică de

¹³ Paget a vizitat, în trecere spre Londra, Curtea lui Constantin Brâncoveanu, eveniment despre care s-au păstrat relatări. A purtat o corespondență cu Constantin Cantacuzino Stolnicul și, ocazional, chiar cu Brâncoveanu, corespondență care s-a păstrat și a fost editată recent. O scrisoare a Stolnicului către Paget ne furnizează un detaliu filosofic interesant: referindu-se la primul motor aristotelic, Stolnicul își dezvoltă opțiunea filosofică, care era contrară celei îmbrățișate de Cantemir. Opțiunea sa nu era, de altfel, surprinzătoare, întrucât, în tinerețe, Stolnicul studiasse la Padova.

experimentator, tânărul Cantemir înclină mai mult către vocația de filosof, utilizând materialul factual adunat de Van Helmont pentru o reconstrucție sistematică cu aspecte originale.

Verificarea și, eventual, corectarea datelor preluate de la autorul flamand, în vederea sporirii cunoștințelor, nu-l preocupă pe Cantemir; în schimb, îl preocupă profund integrarea acestor cunoștințe într-o structură teoretică superioară, din punct de vedere al coerenței și verosimilității, față de structurile concurente ale Școalelor pe care le denunță.

Structura elaborată se raportează la Adevărul revelat și este verosimilă (însă niciodată pe deplin adevărată, datorită incapacității intelectului de a intra în posesia Adevărului) în raport cu acesta, nu în raport cu starea de fapt reconstituită experimental. Starea de fapt reconstituită experimental nu omologhează structura teoretică, ea poate fi însă anulată de teorie. Structurile concurente celei verosimile (avansate de Școale), la rândul lor, sunt infirmate de propria lor neconcordanță cu Adevărul; propria lor concordanță cu datele experimentale nu este un criteriu al captării prin ele a Adevărului, ci un simptom al absenței (în grad mai mic sau mai mare) din ele a erorii. Ceea ce duce la o concluzie surprinzătoare: este plauzibil ca, asistând la punerea în practică a metodei relativ moderne a lui Van Helmont de abordare a fenomenelor chimice, Cantemir să fi recunoscut în ea exact procedeele detestate ale adversarilor științei sacro-sancte.

Numai pe baza concepțiilor vanhelmontiene pătrunse în *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* nu putem obține un tablou exact asupra felului în care Cantemir le-a perceput. Din fericire, *Lauda* în latină și română din fruntea textelor copiate sub îndrumarea lui Meletie din Arta aruncă și ea lumină asupra acestui aspect. Cititorul resimte imediat atitudinea combativă care o străbate. Autorul face cunoscut, prin ea, concursul unui aliat puternic, prestigios, dinaintea căruia rezistența inamicilor este inutilă. Oferta de a trece de partea adevărului ascunde, totodată, amenințarea înfrângerii iminente a celor care ar avea ambiția necugetată să dea lupta.

Pentru Cantemir, Van Helmont este restauratorul adevăratei filosofii creștine, profund alterată de amestecul ilicit în ea a filosofiilor elenismului păgân: „Acesta Peripatecilor, Academicilor, și tuturor Filosoșecilor Erese, precum sufleteșcii ochii orbindu-li-se, pre adevărata înțelepciune cu mândrie nesocotind-o, să o fie trecut, și fără rușine în samă să nu o fie băgat, le arată”. Revolta tânărului moldovean față de învățăturile peripatetice, academice sau de altă sorginte nu este pur retorică, dacă așezăm rândurile de mai sus în context: am văzut că el a avut ocazia de a-i cunoaște personal pe câțiva reprezentanți ai acestor „erese”, relațiile cu ei nu se mărginesc la relații cu lucrările lor. Mai mult: unii erau adversari politici redutabili, împrejurare de natură a da o coloratură intens emoțională raportării lui Cantemir la ei.

Lauda închinată lui Van Helmont explică atitudinea dușmănoasă a adversarilor principelui moldovean prin greșita lor dispunere față de chestiuni privitoare la

credință. Cantemir are nevoie de Van Belmont nu numai pentru a da o ripostă „ereselor”, ci și pentru a se asigura pe sine însuși că se află de partea Adevărului. Pentru el, a fi poziționat astfel este mai presus decât a birui. Acțiunea, politică sau de orice altă natură, nu se bazează niciodată numai pe cunoașterea „științifică”, iar cel ce acționează nu este un simplu „tehnician” al acțiunii. El este ori un ostaș în slujba Adevărului, ori un agresor al Adevărului. Nu este cu puțință să acționezi în slujba Adevărului, dar să folosești armele inamicilor lui. Incompatibilitatea dintre argumentele Filosofoșilor Erese și argumentele celor în slujba Adevărului este afirmată imperativ: „Nu din nemică, nemică, ce prin cuvântul Dumnăzăiesc, totul din nemică să fie făcut mărturisășce”. Este limpede că nimeni nu poate face parte din tabăra Adevărului dacă utilizează modul de a gândi și conceptele filosofiei păgâne. „Nu cu deșiarțe, și vânturoase Platonești voroave mari, pre materia din tîi înaltă; nici aceiași dumnăzăieșcii voi îndămână să fie făcut; sau A tot puternicului, agiutoare să fie fost, cu cară, sau din cară totul să fie plăzmuit, nici cu Ellineșcile buiguiri, ca misciunoșii, sau cu Păgâneșcile rrau rrele deprinderi bolborosind băsnueșce, ce după îndreptariul, și orânduiala a’ Adevărului, toate în vremea a’ șăse zile, făcute, de iznoavă plăzmuite, dumn’zierășce ca un’ filosof grăiașce”. Este o insultă adusă Adevărului încercarea de a-l sprijini cu resursele intelectuale ale filosofiei păgâne. Van Belmont are meritul de a nu fi săvârșit această impietate; de aceea, teologo-fizica lui Cantemir va face apel la instrumentele și rezultatele vanhelmontiene, osândind „Ellineșcile buiguiri” ale scolasticii.

Disputele lui Cantemir cu academicii și peripateticii din capitala Imperiului otoman nu aveau aceeași miză ca disputele lui Van Belmont cu scolastica, deși puteau avea un deznodământ asemănător (iatrosoful flamand a avut de suferit de pe urma lor, cum am văzut). La Constantinopol, toate dezbaterile filosofice aveau loc în cadrul mediului ortodox local, sub stricta supraveghere a turcilor. Niciun fel de activitate (cercetare sau altceva) nu putea fi concepută de creștini fără aprobarea lor. Societăți științifice, laboratoare, experimente nu sunt atestate în această epocă. Doar Academia Patriarhiei avea aviz de funcționare acordat de Sultan. Supremația intelectuală în acest mediu avea reverberații politice. Interesele pur științifice erau secundare. O scriere cu caracter filosofic era în primul rând o declarație de intenție politică, mai ales dacă avea un subiect ce implica credința ortodoxă. Dată fiind strictețea cu care Biserica privea problemele cu caracter teologic, riscurile elaborării și, mai ales, publicării unei asemenea lucrări nu erau mici.

Cantemir desfășura, cum știm din alte informații transmise, de el și de alții, o intensă activitate politică la Constantinopol, *Sacrosanctæ scientiæ indepīgibilis imago* putând foarte bine să facă parte din strategia lui. Ea ar putea fi rezumată astfel: ținerea la distanță de tronurile Moldovei și Țării Românești a influenților membri ai familiilor fanariote, deja înrudite cu familia boierești autohtone din cele două principate, în scopul menținerii prestigiului Cantemireștilor după moartea tatălui lor. Evidențierea îndepărtării principalilor reprezentanți ai acestor familii de

ortodoxie, prin preluarea, odată cu învățăturile scolasticii, a unor teze filosofice antice, incompatibile cu dreapta credință, i-ar fi putut fi de folos lui Cantemir, iar faptul că Jan Baptist van Helmont se declarase și el un adversar al scolasticii – un bun prilej de a-l utiliza.

Transpunerea în limba română a textului de mici dimensiuni *Encomium in I.B. van Helmont et virtutem physices universalis doctrinæ eius* îi va fi ridicat lui Cantemir mari probleme. Limba română nu fusese mai deloc exersată în terminologie filosofică. De fapt, *Divanul* recent tipărit la Iași din porunca lui Antioh Cantemir, alcătuia la momentul respectiv întreaga bibliografie filosofică românească. Probabil că, după transcrierea operei medicului flamand, redactarea în limba latină a laudei către acesta a părut obligatorie, permițându-i autorului să aibă un reper al traducerii. Dacă așa stau lucrurile, *Sacrosanctæ scientiæ...* însăși ar fi putut fi destinată unei transpuneri în limba română, ceea ce va rămâne pentru totdeauna o simplă ipoteză. În sprijinul ei vine Cantemir însuși, care-și mărturisește intenția de a face filosofia să vorbească și românește.